

УДК 811.111+81'367

Коваленко О.В., Рзаєва В.В.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗООСЕМІЗМІВ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

*Коваленко О.В., Рзаєва В.В. Функціонування зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. Статтю присвячено аналізу та функціонуванню зоосемізмів у фразеологізмах німецької та української мов. Зазначаються причини і способи утворення фразеологічних одиниць та наявність конотації як однієї з ключових ознак їх використання. **Ключові слова:** зоосемізм, зоонім, фразеологічна одиниця, метафора, конотація.*

Коваленко О.В., Рзаєва В.В. Функционирование зоосемизмов во фразеологизмах немецкого и украинского языка. Статья посвящена анализу и функционированию зоосемизмов во фразеологизмах немецкого и украинского языков. Указываются причины и способы образования фразеологических единиц, а также наличие коннотации как одного из ключевых признаков их употребления.

***Ключевые слова:** зоосемизм, зооним, фразеологическая единица, метафора, коннотация.*

Kovalenko O.V., Rzaeva V.V. Functioning of zoosemisms in phraseological unit's in Ukrainian and German. The article deals with analysis and functioning of zoosemisms in phraseological units' in Ukrainian and German. Reasons and ways of phraseological units' formation and presence connotations as the major feature of their usage are mentioned.

***Key words:** zoonym, zoosemisms phraseological unit, metaphor, connotation.*

Зоосемізми, як окремі лексичні одиниці і як компоненти стійких словосполучень, широко представлені у всіх мовах світу й відносяться до одних із найдавніших і поширеніших. Вивчення найменування тварин (фаунізмів, анімалізмів, зоосемізмів, зоонімів) у сучасній лінгвістиці відбувається в самих різних аспектах, у тому числі в переносному значенні у роботах Є.А. Гутман, М.І. Черемісіної, А.І. Богуцької, І.В. Холманських, А.А. Кипріянової, Л.С. Войтик, О.А. Рижкіної та інших. У своїх дослідженнях вчені розглядають образний потенціал зооморфізмів, їх системну організацію, семантико-типологічну характеристику та виявляють національну специфіку зооморфних найменувань.

Існує декілька підходів щодо опису, термінології, семантичної структури слів, що називають тварин. Для прямого значення назв тварин слугують такі терміни, як "зооніми", "зоосемізи". Найбільш зручним для виявлення етнокультурної специфіки анімалістичної лексики є термін "зоонім" – лексико-семантичний варіант слова, що виступає в якості будь-якої або родової назви тварини і як метафорична назва при аналізі лексики з точки зору емоційно-оціночної характеристики людини. А.А. Кипріянова пропонує термін *зоосемізм*. На її думку, зоосемія – це "надсукупність, яка функціонує в мовах і об'єднує найбільш близькі родовидові сукупності" [4, 9]. Багато робіт відомих лінгвістів В.В. Виноградова, О.А. Ахманової, В.Г. Гак, Н.Д. Арутюнної, С.С. Азнаурової, В.І. Телія, Д.О. Добровольського та багатьох інших присвячено дослідженню семантичних, словоутворюючих й прагматичних можливостей зоосемізмів та їх похідних, серед яких особлива увага приділяється фразеологізмам із компонентом "зоонім". Це пояснюється тим, що зоосемізи, як окремі лексичні одиниці, а також як компонент стійких словосполучень (виразів), широко представлені у всіх мовах світу. Анімалізми як об'єкт дослідження, підкорюючись нормам мови, утворюють свої закономірності, що вимагають спеціального вивчення.

З огляду на поширеність і певну універсальність зоонімічної лексики в мовах світу, дослідження в цій галузі нерідко свідчать про частковий або обмежений характер.

Мета дослідження полягає у виявленні загальних рис та розбіжностей у оформленні прямих та переносних значень зоосемізмів у двох зіставлених мовах.

Відповідно до зазначеної мети, завданням даного дослідження є з'ясування співпадаючих та відмінних конотативних мотивацій, які закріпилися у німецькій та українській мовах по відношенню до найменувань тварин.

Відомо, що мова відбиває не лише актуальний стан культурного розвитку соціуму, а й забезпечує збереження культурних набутоків минулих поколінь, а також виступає інструментом створення духовного і матеріального розвитку національної

спільноти. В. фон Гумбольдт та Я. Грім наголошували, що мова невід'ємно пов'язана з культурою народу, адже мова вербалізує культурні концепти і є, таким чином, передумовою її виникнення. За концепцією В. фон Гумбольдта, залежність мови від мислення зумовлює концептуальні інтерпретації дійсності людиною й формує картину світу, тобто внутрішню форму мови, яка історично склалася в буденній свідомості представників окремого мовного суспільства та відображає всю сукупність понять про світ й виступає як певний спосіб концептуалізації дійсності [2, 256]. Завдяки концепції В. фон Гумбольдта, пріоритетним напрямом сучасної лінгвістики стало дослідження культурних особливостей у мовній картині світу, де кожна мова відображає певний спосіб світосприйняття, що є обов'язковим для всіх носіїв мови. Процес визначення та найменування предметів дійсності подібний до акту творення.

Елементом мовної картини світу можна вважати окреме ключове слово, що входить до ядра лексичної системи мови в сукупності з його асоціативними зв'язками.

Відомо, що в мові закріплюються й фразеологізуються саме ті образні висловлення, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, що при вживанні в мовленні відтворюють характерний для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти менталітет. У зоолексиці найяскравіше виражаються особливості осмислення позамовної реальності. Це свідчить про індивідуальності образного мислення конкретного народу й про відмінності в ціннісній картині світу різних етносів, що є частиною складних асоціативно-психологічних процесів.

Фауна, як екстралінгвістична база лексикологічного аналізу, знаходить, таким чином, своє специфічне відображення в мові, формуючи її лексичну підсистему, всередині якої виникають свої закономірності, що вимагають спеціального опису в різних соціальних конотаціях слів й сталих виразів у різних мовних культурах. Національна культурна специфіка залежить від того, які уявлення носії мови має про тварину в проекції на людину, які фрагменти її досвіду були лексично зафіксовані, а

також у якій мірі представлені ці фрагменти у тій чи іншій мові у вигляді цілісних пріоритетів, образів, символів (асоціації та конотації).

Багатозначністю та фразеологічною активністю в мовах вирізняються назви тих тварин, з якими людина має найтісніші контакти, а саме домашні улюбленці (*собака, kim, Hund, Katze*), свійські тварини (*свиня, віл, кінь, Schwein, Ochse, Pferd*) тощо. Так, у російській мові така риса характеру як тупість асоціюється з віслюком: *кто-л. осел в бархатной попоне; кто-л. ученый осел; на ослов не стоит тратить слов.* У німецькій мові нерідко цю функцію виконує зоосемізм *Ochse* (віл): *dumm wie ein Ochse* (дурний як пень); *stur wie ein Ochse* – впертий як осел; *den Ochsen beim Horn (bei den Hörnern) fassen (packen)* – ухопити вола за роги, *Ochsen muss man schön aus dem Wege gehen* – з дурним зчепитися – дурнем зробитися тощо.

Зоосемізми належать до найпродуктивніших лексем, семантичні структури яких містять найбільшу кількість метафоричних значень, що вживаються для позначення людей. Так, до складу зоосемії входять також зооморфізми – одиниці фразеології із зоокомпонентом. Дослідженням зооморфізмів займалися О.В. Кунін, В.В. Виноградов, О.І. Смирницькій. У розумінні сенсу метафори ми спираємось на надзвичайно важливі положення теорії В.М. Телія про те, що "в основі мовної метафори лежать об'єктивовані асоціативні зв'язки, які відбиваються в конотативних ознаках, що несуть відомості або про буденно-практичний досвід даної мовної спільноти, або про її культурно-історичне значення" [7, 192].

Фразеологія, за словами Л. Й. Ройзензона, є найбільш самотнім і складним явищем із усіх творінь мовного генія, людини [6, 116]. Вона більшою мірою, ніж інші пласти мовних одиниць, відображає довготривалий процес розвитку народу, своєрідність його світосприйняття через призму мови та національної культури; фіксує та передає від покоління до покоління культурні настанови та стереотипи, кодує культурну інформацію та акумулює знання як про саму людину, її відношення до навколишнього світу, так і про сам навколишній світ. Відображення

природи, зокрема її тваринного світу, у фразеологічних образах пов'язане з традицією ще дохристиянських часів, коли людина вважала себе частиною природи, а саму природу персоніфікувала, наділила представників рослинного і тваринного світу рисами, притаманними людині. Так, впродовж років у свідомості різних культур і народів сформувались свої стереотипи і уявлення про представників фауни [3, 96-97]. Звідси і фразеологічні одиниці, до складу яких входять назви тварин, що відображують певні людські риси – чи то працьовитість, чи то вірність, лінощі, хитрість.

Сучасні німецькі та українські зоосемізи, в яких людині приписуються зовнішня подібність, характер або поведінка тварини, вказують на особливості прадавнього міфічного мислення й тотемних уявлень (антропоцентризм). Він є "людським фактором" мовної картини світу (В.М. Алпатов, Ю.Д. Апресян, Б.О. Серебреников), де мова фіксує інформацію, значущу для людини.

Відомо, що зоосемні одиниці можуть функціонувати в якості самостійних лексичних одиниць, та входити до складку різних фразеологічних зрощувань, ідіом, приказок, де вони можуть функціонувати в якості метафор (позначення людини, її характеру): *xid конем*, *з їсти собаку в чому-небудь* тощо. Зооморфізми можуть зустрічатися у вигляді окремих лексем: *Ochse*, так і в якості компонента зоофразеологічних одиниць, напр., *die Katze im Sack kaufen*; *melkende Kuh*, *Hundemüde*.

У німецькій мові поряд із стійкими словосполученнями існують багато приказок та прислів'їв із зоокомпонентом, які є результатом спостережень за об'єктивною реальністю культури німецького народу. Наприклад: *begossene Hunde fürchten das Wasser* – присл. битому собаці й кия не показуй; *Hunde, die viel bellen, beißen nicht* – бійся не того, хто гавка, а того, що ластиться, котрий собака багато бреше – мало кусає. Фразеологізмам із зоонімом *Hund* притаманна негативна конотація збіднілості, злиднів: *auf dem Hund sein* – терпіти нестатки, бідувати; *auf den Hund bringen* – розорити, довести до занепаду кого-небудь, що-небудь; *auf den Hund kommen* – занепасти; *den Hund hinken*

lassen – ухилятися від чого-небудь; вдаватися до хитрощів, викрутів; *vor die Hunde gehen* – пропасти, загинути; збанкрутувати. У сучасній німецькій мові наявна значна кількість зооморфізмів із компаративним значенням: *leben wie Hund und Katze* жити як кішка з собакою; *er schüttet's ab wie der Hund den Regen* – йому як із гуски вода; *wie ein toter Hund zum Bellen* – з нього толку, як із козла молока [6, 353]. Цей фразеологізм цікавий тим, що перекладається на українську мову з іншим зоосемізмом, що вказує на відмінність понятійних систем зіставлених мов. *Wie die Hunde um einen Knochen raufen* – гризтися як собаки за кістку.

В українській мові за допомогою зоосемізму *собака* виражаються, протиставляються різні прикмети, риси, почуття (людські), ознаки тощо. Наприклад, *зла людина протиставляється доброму собаці: На злого чоловіка і собака бреше*. Передусім зоосемізм *собака* в українських казках є насамперед символом злості, брехні й пліткарства, внаслідок чого утворилося прислів'я *Люди – собаки, чого не набрешуть*. Проте в українських прислів'ях цей зоосемізм має ширшу символіку, зокрема є символом: вірності – *вірний як собака, іти як собака на посвист, собача відданість, дивитися собачими очима*; багатства – *багатий як пес кудлатий, хто волохатий, той буде багатий*; хитрощів, улесливості (*облесливий, як собака*); фізичного стану людини – *змерз як собака, голодний як собака*); розумових здібностей людини – *великий як ломака, а дурний як собака* тощо. Однак, багато ідіом німецької та української мов мають чітко виражений негативний відтінок оцінки. Так, про некрасиву, потворну людину у говірках зазначено: *аж собаки гавкають, була у собаки хата* – кажуть хвастуніві, або іронічне зауваження з приводу хвастання тим, що в кого-небудь було колись. В українській етнокультурі побутує стійке уявлення про собаку як нечисту тварину – (*любити*) *як собака печену цибулю*, оскільки в багатьох міфологічних традиціях цибуля й часник розглядаються як обереги від нечистої сили.

Тварини є носіями певних якостей, і семантичні зміни призводять до переносу назв й розвитку вторинних значень. Зооморфізми в німецькій мові – це одна із універсальних тенденцій

метафоризації, у результаті якої здійснюється перенесення найменувань тварин для позначення людей. Для деяких зоосемізмів в українській та німецькій мовах характерний збіг у смисловій структурі стосовно вживання образу вовка як символу жорстокості й безжалюності. Наведемо декілька прикладів: *hungrig wie ein Wolf* – голодний як вовк; *ein Wolf im Schaf(s)pelz* – вовк у овечій шкурі; *wie der Wolf in der Fabel* – про вовка промовка; *j-d durch den Wolf drehen* віддупцювати, віддубасити; *mit den Wolfen muss man heulen* – *присл.* з вовками жити – по-вовчи вити; *Wolf stirbt in seiner Haut* – скільки вовка не годуй, а він все в лис дивиться; *ein Wolf kennt den anderen Wolf* – *присл.* вовка на вовка не нацькувати; *schlafendem Wolf läuft kein Schaf ins Maul* – *присл.* вовка ноги годують; *wenn man vom Wolfe spricht, guckt über die Hecke* – *присл.* про вовка річ, а він навстріч. В українській мові зоосемізм *вовк* висловлює негативне, іронічно-зневажливе або презирливе ставлення до людини з певними негативним звичками, рисами характеру, що суперечать моралі і цінностям, прийнятим у суспільстві, тобто порівнювати її з тваринними інстинктами та поведінкою тварин. Наприклад, *дивитися вовком (чортом, бісом)* – дивитися презирливо, з ненавистю; *жити вовком* – жити самотньо, замкнуто; *старий вовк* – досвідчений; *хоч вовків гони* – холодно, *хоч вовком вий* – безвихідь.

Якщо порівняти деякі символи українського та німецького народу, то можна виявити цілий ряд однакових узагальнено-образних значень. Так, зоосемізм *лисиця (лис)* в обох мовах асоціюється із хитрістю та лукавством: *ein (alter) schlauer Fuchs* – старий, хитрий лис, хитрун; *dem Fuchs beichten* – висповідатися лисиці; *man fängt auch wohl den gescheiten Fuchs* – *присл.* і хитрого лиса можна зловити; *Füchse prellen* – перехитрити хитрунів (самого чорта), круг пальця обкрутити; *den Fuchspelz anziehen* – *присл.* хитрувати, лукавити; *da kommt der Fuchs zum Loch heraus* – тепер зрозуміло, от і вся хитрість; *ein schlafender Fuchs fängt kein Huhn* – *присл.* якби все лис (вовк) лежав, то б досі здох; *den Fuchs anziehen (fuchsschwänzeln)* – лисом вертитися, прикидатися, *Fuchsschwanz streichen* – підлабузнюватися, підлещуватися.

При цьому слід зауважити, що наявність символізації рослинного й тваринного світу свідчить про однакові мотивації. "Народ для своїх образів бере здебільшого те, що має перед очима, і те, що вражає якою-небудь своєю властивістю" [1, 286].

Усі зоосемізми мають антропоцентричне спрямування, тобто описують людину за характером діяльності, емоціями, почуттями, психологічними станами, соціальним становищем, розумовими здібностями, стосунками, характером та зовнішністю. Усі ці ФО з зоокомпонентом відображають різні аспекти поняття "ЛЮДИНА" і відбивають культурні, соціальні, процеси даної нації (соціуму).

Специфіка вживання зоосемізмів для характеристики людини свідчить про те, що мовна картина світу з її об'єктивністю та цілісністю є інтерпретацією відображення світу для кожного носія мови. Наявність спільних та відмінних рис у структурах фразеологізмів, характер і змістова спрямованість асоціацій зумовлені не властивостями тварин, а їх "життям" у національному фольклорно-міфологічному та літературному контекстах кожного народу, особливістю його світосприйняття, а також схожістю соціально-історичних умов життя та загальними закономірностями розвитку людського буття.

Таким чином, аналіз фразеологізмів у відповідних зоосемізмах у німецькій та українській мовах вказує на цікаву перспективу вивчення багатозначних зоонімів, тобто подальше їх дослідження в зіставному аспекті в інших мовах (українській, французькій, російській).

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономов Я. Символика растений в великоруських песнях // Журнал министерства народного просвещения. – СПб, 1902. – №4.344. – Ноябрь-декабрь. – С. 263-291
2. Гумбольдт В. фон. Изб. Труды по языкознанию. М.: Прогресс. – 2000. – 397 с.
3. Денисенко С. Н. Хлівний В. А. Національно-культурна своєрідність фразеологізмів з погляду взаємозв'язку мови і культури. // Язык и культура. Вторая международная конференция. Доклады. / Сост. С. Б. Бурого. – К. : Коллегиум, 1993. – С. 96-97.
4. Киприянова А.А. Функциональные особенности зооморфизмов (на материале фразеологии и паремологии русского, английского, французского

- и новогреческого языков) : автореферат на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.17 / А.А. Киприянова. – Краснодар, 1999. – 23 с.
5. Кудіна О.Ф., Пророченко О.П. Перлини народної мудрості : Посібник для студентів та викладачів вищих навчальних закладів. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 320 с.
 6. Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / Уклад.: В.І. Гавриць, О.П. Пророченко. – К. : Рад. шк., 1981. – Т.1: А-К. – 416 с., Т.2: L-Z. – 382 с.
 7. Ройзензон Л. И. Русская фразеология / Л. И. Ройзензон. – Самарканд : Самарканд. гос. унт им. А. Навои, 1977. – 119 с.
 8. Теля В.Н. Вторичная номинация и ее виды / В.Н. Теля // Языковая номинация. Виды наименований. – М. : Наука, 1977. – С.129-221.
 9. Удовиченко Г.М. Фразеологический словарь украинского языка в 2-х т. К. : Вища школа, 1984 – 384 с.
 10. Duden Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: udenverlag. – 1989. – 1816 S.